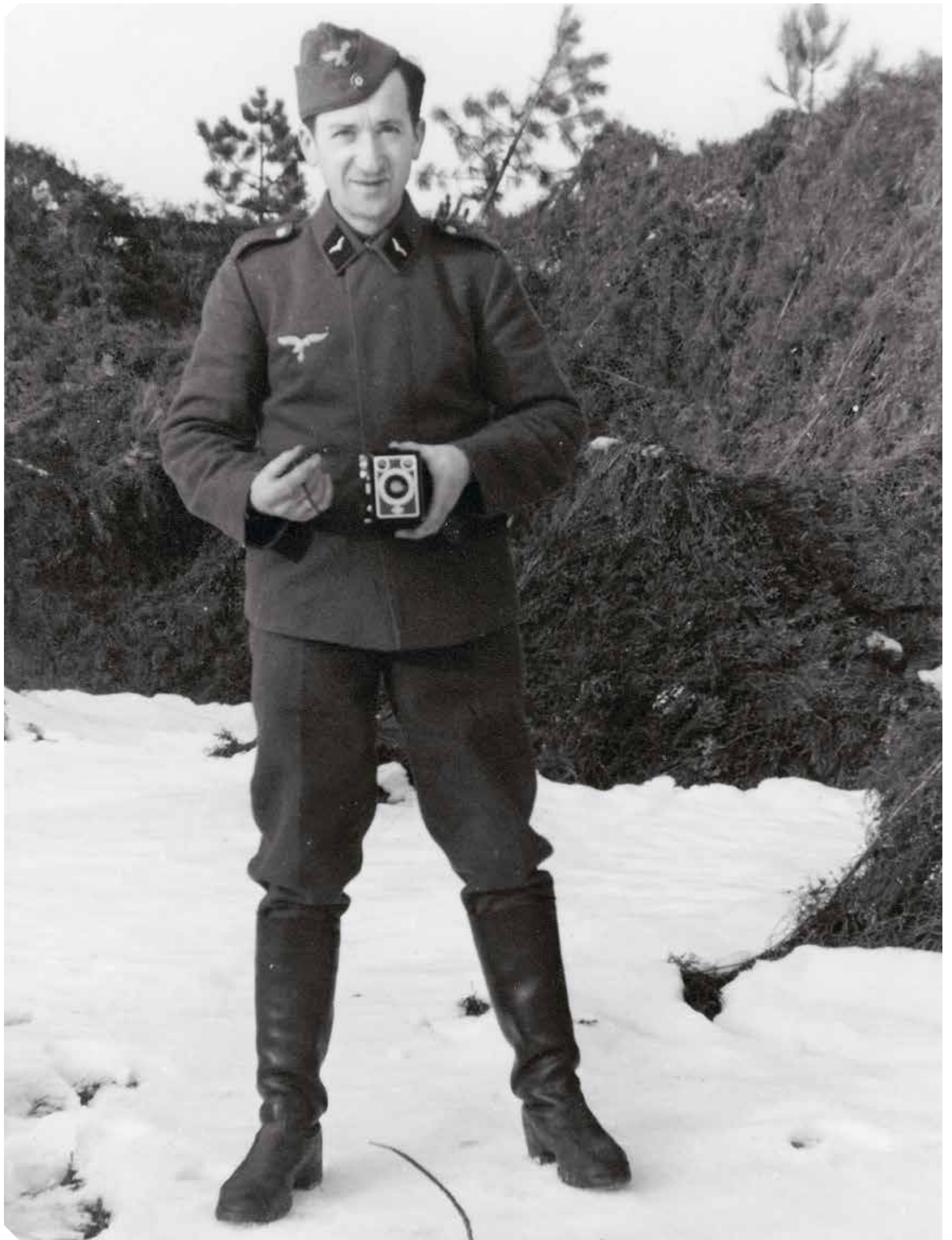

GERARD GROENEVELD

Achtung! Ich knipse!

Duitse soldaten fotograferen in bezet Nederland

W BOOKS

Inhoud

1	INLEIDING	4
2	WIJ KOMEN	10
3	ONDERKOMEN EN INKWARTIERING	22
4	DIENST	44
5	STRAATBEELD	68
6	VRIJE TIJD	96
7	OORLOG	130
8	KOPSTUKKEN	148
9	DIE DAMEN	160
	Bronnen en literatuur	175
	Illustratieverantwoording	175
	Met dank aan	176
	Colofon	176

Inleiding

‘Knipsen’, een enigszins denigrerende term om een serieuze fotograaf van de amateur te onderscheiden. Het woord kun je in het Nederlands misschien nog het beste vertalen met ‘kieken’ of ‘kiekjes maken’ en de ‘Knipser’ met een ‘kiekjesfotograaf’. Ik vond de titel voor dit boek in een fotoalbum van een Duitse militair die in Bergen aan Zee gestationeerd was. Op de achterkant van een foto waarop hijzelf met zijn camera staat schreef hij: ‘Achtung! Ich knipse, bitte recht freundlich! Euer Vati, Januar, Kriegsjahr 1941.’ Dat was te mooi om te vertalen.

De foto is er één uit talloze, want de Duitse soldaten die tijdens de bezetting in Nederland dienden fotografeerden graag en veel. Dat had te maken met de populariteit van de amateurfotografie in Duitsland, die na de Eerste Wereldoorlog een enorme vlucht had genomen. Was tot 1900 de fotocamera voor de meeste Duitsers nog een onbetaalbaar luxeartikel, vanaf de jaren twintig nam het aantal fotoamateurs aanzienlijk toe.¹ De foto-industrie rook nieuwe kansen. Goedkope boxcamera's wisten miljoenen mensen tot fotograferen te verleiden. Om de concurrentie de loef af te steken, zette Agfa met promotieacties groots in op de scholieren. In 1932 stelde het bedrijf duizenden boxjes beschikbaar voor de twee beste leerlingen in de leeftijd van 10 tot 14 jaar uit klassen van de Volksschule, Mittelschule en het hogere middelbaar onderwijs.² Andere producenten als Eho en Kodak dongen met hun boxcamera's naar de gunst van de beginnende

fotoamateur. Die concurrentie tussen de cameraproducten had tot gevolg dat de fototoestellen steeds goedkoper werden. Agfa bood al een boxcamera aan voor 4 Reichsmark.³ Uiteraard waren er ook duurdere camera's voor de meer gevorderde amateur. Er was aanbod genoeg. Leica, Rolleiflex, Exakta, Robot, Voigtländer, Zeiss-Ikon, om er maar een paar te noemen, dongen fanatiek mee naar de gunst van de fotoconsument.

De nazi's begrepen al snel de propagandawaarde van een fotograferend volk. Amateurfotografie werd daarom ingelijfd door het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*. Dat initieerde in 1933 de *Reichsbund Deutscher Amateur-Fotografen* als een onderdeel van de afdeling *Lichtbild*. Onder het motto ‘Stelle dein Kamera in den Dienst des Volkes!’ werd de bevolking aangezet tot populaire fothema's als het Duitse landschap in al zijn variaties en

historische steden (zogenaamde Heimatfotografie) en familiefoto's. Het eerste wakkerde immers de liefde voor het eigen stad en land aan en familiekiekjes konden goede diensten bewijzen bij het aanleren van een ‘Germaans’ rasbewustzijn.

Minder fotospecifiek maar voor de ontwikkeling van de fotografie binnen het Derde Rijk zeker van belang, was de organisatie *Kraft durch Freude* (KdF), een onderdeel van het *Deutsche Arbeitsfront*, dat zich onder meer beijverde voor vakanties ten behoeve van brede lagen van de Duitse bevolking.⁴ Die vakantie-tripjes boden de Duitser de gelegenheid tegen een gunstige prijs even op krachten te komen van de dagelijkse werkdruk. Reizen ging in groepsverband per autobus, trein of cruiseschip. Natuurlijk werden van die tochten foto's gemaakt en albums aangelegd. Daarbij werd de bevolking vriendelijk door het regime gesteund. Op de prestigieuze KdF-bootreizen voeren ook

1 Timm Starl, *Knipser. Die Bildgeschichte der privaten Fotografie in Deutschland und Österreich von 1880 bis 1980*. München 1995, p. 96 e.v.

2 Hans-Dieter Götz, *Box-Cameras. Made in Germany. Wie die Deutschen fotografieren lernten*. Gilching 2002, p. 19-20.

3 Starl, p. 98.

4 Rolf Sachsse, *Die Erziehung zum Wegsehen. Fotografie im NS-Staat*. Dresden 2003, p. 129-135.

bekende beroepsfotografen mee die welwillend hun hobbybroeders van advies voorzagen. Bijzonder gunstig voor de staatspropaganda waren de kiekjes die Duitsers maakten van de door Hitler aangelegde Autobahnen. Door buitenstaanders werden die argwanend bekeken als militair machtsmiddel, maar al die vrolijke vakantieverlagen met plaatjes van gelukkig lachende mensen die door het Duitse landschap toerden, leverden bruikbaar tegengif voor de sceptici.

Na Hitlers machtsovername zag de firma Zeiss-Ikon een lucratieve kans in de talloze Duitse jongens en meisjes die zich enthousiast bij de Hitlerjugend (HJ) aansloten. Niet gek bekeken van de fotofabrikant, want in 1936 bedroeg hun aantal bijna 5,5 miljoen. Zeiss bracht speciaal voor hen de Baldur op de markt, een handzaam boxtoestel dat een onmisbaar attribuut bleek bij de kampeerreizen en tentenkampen die de HJ door geheel Duitsland organiseerde.⁵

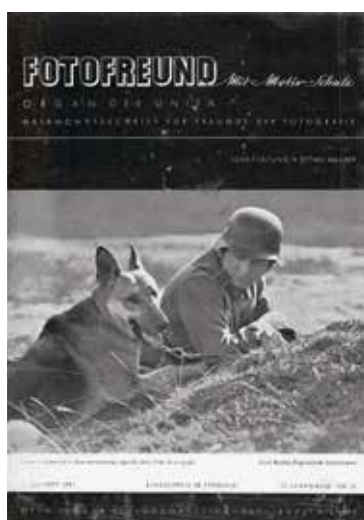
Naarmate de oorlog naderde werden foto's van trektochten en sport steeds vaker vervangen door kiekjes van militaire oefeningen. Schieten met een kleinkaliber geweer, marsen, kompasgebruik en het bij de HJ geliefde terreinspel (Geländespiel).

Het waren hoogtijdagen voor de Duitse amateurfotografie. Dat de fotografie in Duitsland behoorlijk in de lift zat, bleek niet alleen uit het royale aanbod van camera's in alle prijsklassen en kwaliteiten, maar ook uit het aantal fotovakbladen dat op de markt verscheen. In *Sperlings Zeitschriften und Zeitungs-Adressbuch* uit 1939 staan er al meer dan twintig vermeld. Daaronder richtten de *Foto-Beobachter*, *Die Foto-Schau*, *Fotowelt*, *Photoblätter*, *Photofreund*, *Der Lichtbildner* en *Photographie für Alle* zich in het bijzonder op de Duitse fotoamateurs. Alleen al deze bladen bij elkaar kenden een oplage die tegen de 150.000 exemplaren liep.⁶ De tijdschriften fungeerden

als bindmiddel met de amateurfotografen, maar tevens stelden de informatieve artikelen en voorbeelden de amateurs in staat zich te verder te ontwikkelen in de fijne kneepjes van het fotometier. Fabrikanten van fotoalbums speelden ook handig in op de nieuwe trend. Met voorgedrukte nazisymbolen op de fotoalbums probeerden ze een graantje mee te pikken. Voor militairen werden speciale herinneringsalbums geproduceerd, voorzien van het gewenste legeronderdeel: een opgeplakt helmpje of adelaar met hakenkruis voor de landmacht, een vliegtuig of een Luftwaffe-adelaar voor de luchtmacht. De Kriegsmarinealbums, uitgevoerd in blauw, kregen vaak een Reichskriegsflagge als opsmuk. Vóór het uitbreken van de oorlog niet zelden begeleid door de tekst *Erinnerungen meiner Dienstzeit*, tijdens de oorlog werd het opschrift van de fotoalbums aangepast met *Erinnerungen meiner Kriegszeit*, of kortweg *Kriegserinnerungen*.

⁵ Götz, p. 45-46. De naam Baldur was zeer bewust gekozen. In de Germaanse mythologie was hij de god van het licht.

⁶ Berekend op basis van oplagecijfers uit *Sperlings Zeitschriften und Zeitungs-Adressbuch*. 61. Ausgabe. Leipzig 1939.

Tegen de tijd dat de Tweede Wereldoorlog uitbrak was de fotocamera in menig Duits gezin een vast attribuut. Afgaande op omzetcijfers van de foto-industrie en bevindingen van R. Ottwil Maurer, hoofdredacteur en drijvende kracht achter het blad *Photofreund* (later gespeld als *Fotofreund*), telde Duitsland in 1939 maar liefst 7 miljoen fotoamateurs, wat neerkwam op 10 procent van de toenmalige bevolking.⁷ Als kinderen en ouderen niet worden meegeteld en het gegeven meeweegt dat de meerderheid van de camerabezitters mannen zijn geweest, moet het percentage fotograferende Wehrmachtmilitairen nog hoger zijn geweest. Met het vertrek van de mannen naar het front was er voor de amateurfotografie een nieuwe rol weggelegd. Het thuisfront kreeg de plicht man, zoon of vader via de veldpost regelmatig van brieven en foto's te voorzien, zodat zij wisten dat er aan hen werd gedacht.⁸ 'Met onze

camera's kunnen we geen oorlog voeren, maar we kunnen die wel in dienst van de oorlogsvoering stellen, door deze grote tijden voor het nageslacht te bewaren en door een levendige schakel te vormen tussen front en vaderland', schreef Maurer in *Photofreund*.

Je zou de Duitse militaire foto's uit de Tweede Wereldoorlog grofweg in vier categorieën kunnen indelen. In eerste instantie zijn dat de foto's die gemaakt zijn door de *Bildberichter* van de *Propagandakompanien* (PK). Dit waren oorlogsverslaggevers, ofwel *Kriegsberichter*, in dienst van de Wehrmacht en *embedded* toegevoegd aan een legeronderdeel, met de opdracht specifieke plaatjes te schieten voor de geïllustreerde Duitse pers. Het waren hun foto's die in de meeste kranten en tijdschriften werden gebruikt. Daarnaast werden verdienstelijke amateurfotografen aangesteld als compagnies- of regimentfotograaf met de taak de geschiede-

nis van de eenheid tijdens de oorlog in beelden vast te leggen. Vaak resulteerde dit in een gelegeheidsuitgave, bestemd voor de deelnemers van een veldtocht, of de nabestaanden van de gesneuvelden. De derde categorie zijn de foto's gemaakt voor militair gebruik, de zogenaamde *Luftbilder*. Het gaat dan om beelden van luchtverkenning of foto's om de uitwerking van bombardementen vast te stellen. De Luftwaffe had daarvoor een eigen *Luftbilddienst* in het leven geroepen en een *Bildstelle* (fotografische eenheid die door middel van foto's inlichtingen verzamelt) aan elk verkenningssquadron toegevoegd met eigen gespecialiseerde fotografen. Die specialisten fotografeerden ook de crashes van vliegtuigen op Duits grondgebied of dat van de bezette landen.

Dit boek richt zich voornamelijk op een vierde groep, namelijk de amateurfoto's van de Duitse soldaten zelf. Ging mijn vorige boek,

7 Starl, p. 98.

8 R. Ottwil Maurer, 'Und Glocken läuten!'. In: *Photofreund* 20. Juni 1940, p. 153.

Nach Holland, vooral over de foto's die Duitse militairen tijdens de meidagen van 1940 maakten, dit boek laat zien wat zij zoal fotografeerden tijdens de bezetting van Nederland. Voor hen was het vasthouden van herinneringen van primair belang. Veel soldaten waren nog niet eerder buiten hun dorp, streek of stad geweest, laat staan naar het buitenland. Als toeristen richtten zij de lens op wat hen in hun omgeving of tijdens uitstapjes opviel. Dat gold ook voor contacten met de Nederlandse bevolking, zoals de vrouwen en meisjes die de Duitse militairen ontmoetten. De meeste tijd trokken ze met elkaar op, dus groepsfoto's van kameraden tijdens de dienst of in vrije tijd zijn geen zeldzaamheid. Bijzonder zijn de beelden waarop het oorlogsgeweld te zien is. Vaak zijn dat verwoestingen van Britse bombardementen of het gevangennemen van geallieerde vliegers, maar een enkele keer fotografeerde een militair ook de sporen van de Jodenvervolging in Nederland.

Zo werd de Duitse soldaat-fotograaf met zijn kleinbeeldcamera de chroniqueur van zijn eigen oorlog. Die geschiedschrijving kleurde hij vanuit zijn eigen perspectief in. Onder Hitlers soldaten was er aanvankelijk geen enkele twijfel over de afloop van de strijd: de modern uitgeruste Duitse Wehrmacht was onoverwinnelijk. Daarbij sloten ze de ogen niet voor de offers die gebracht moesten worden. De vele begrafenisceremonies van eigen soldaten op verschillende begraafplaatsen in Nederland laten zien dat ook de Duitsers in de oorlog niet ongeschonden bleven. De foto's die zijn gemaakt in ziekenhuizen waar Duitse soldaten werden verpleegd, vertellen het verhaal dat de gewonden in goede handen waren.

Mocht alles gefotografeerd worden? Wat dat betrof kende de Wehrmacht haar gelijke niet. In geen ander leger werd er zo toegeeflijk met fotograferen omgegaan. De soldaten werd

weinig in de weg gelegd om hun herinneringskiekjes te schieten. Uitzondering waren zaken die geheim moesten blijven of die een zeker militair belang vertegenwoordigden.⁹ Maar die algemene regel konden de soldaten naar eigen inzicht toepassen. In de praktijk kwam van enige naleving van restricties weinig terecht. Fotograferen werd vooral gezien als een zinvol tijdverdrijf. De Wehrmacht bevorderde zelfs de fotografeerlust van haar soldaten. Zo opende rijkscommissaris Seyss-Inquart op 15 oktober 1941 de tentoonstelling *Der Soldat in Holland*, gehouden in het gebouw van de Hauptabteilung für Volkspropaganda in Den Haag, waar het resultaat van een fotowedstrijd onder Duitse militairen werd geëxposeerd. Major Theo von Zeska en Hauptmann Ferdinand Schlüter stelden daarvan een boek samen onder de titel *Der deutsche Soldat erlebt Holland*.¹⁰ Daaraan vooraf ging een propagandawoord van de Wehrmachtbefehlshaber in den

⁹ Edgar Neumann, 'Der Amateurphotograph als Soldat'. In: Karl Weiss [herausg.] *Das Gesicht des Krieges*. 31. Ausgabe des "Deutschen Kamera-Almanachs". Berlin [1941], p. 52-58.

¹⁰ Theo von Zeska en Ferdinand Schlüter [herausg.], 'Der deutsche Soldat erlebt Holland'. [z.p.] [1941].

*Holland hat die Waffen gestreckt -
wir haben ruhigen Tage.*

↑ Fotoalbum van een soldaat van Infanterie Regiment 16, Rotterdam: Holland hat die Waffen gestreckt - wir haben ruhigen Tage.

→ Fotoalumpagina van een soldaat van een cavalerie-eenheid in Friesland: Die Bevölkerung bestaunt uns.

Wij komen

Nadat de capitulatie van het Nederlandse leger op 15 mei 1940 in Rijsoord was bekrachtigd, stroomde het Duitse bezettingsleger de grens over en verspreidde zich naar alle uithoeken van het land. Met veel machtsvertoon trokken Duitse soldaten de steden binnen, aange- gaapt door een verbaasde en nieuwsgierige bevolking. Tijdens een korte overgangperiode probeerde een militair bezettingsbestuur met verordeningen orde op zaken te stellen en de rust te bewaren. Duitse soldaten gedroegen zich aanvankelijk gedisciplineerd. Hun houding tegenover de Nederlandse bevolking en Nederlandse krijgsgevangen militairen was in sommige gevallen zelfs vriendelijk.

Op 29 mei 1940 werd in de Ridderzaal op het Binnenhof Arthur Seyss-Inquart als rijkscom- missaris aangesteld en daarmee was hij de hoogste baas van Nederland. ‘Groot-Germaans’ denkend sprak hij in zijn toespraak van een ‘bloedverwantschap’ tussen Duitsland en Nederland. Het militaire bestuur werd overgelaten aan Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden Friedrich Christiansen.

De Duitse soldaat die deel uitmaakte van het bezettingsleger kreeg het advies zich meer als toerist dan als overwinnaar te gedragen. Wees geen opschepper, maar ‘wees vriendelijk en hulpvaardig’, schreef het handzame gidsje *Was jeder Deutsche in den Niederlanden wissen muß*. Die houding zou met het voortschrijden van de bezetting verscherpen en verharderen.

Precieze aantallen zijn niet bekend, maar het Duitse bezettingsleger bestond in oktober 1943 uit zo’n 125.000 man, met eenheden van de Luftwaffe, Kriegsmarine, Heer, Waffen-SS en Ordnungspolizei. Wellicht zal daartoe ook het vrouwelijke personeel, zoals de Nachrichten- helperinnen (verbindingdienst) van de verschillende Wehrmachtonderdelen, gerekend zijn.

↑ Dezelfde plek, maar gefotografeerd tegen de achtergrond van de Nieuwe Kerk in het voorjaar van 1941 met drie soldaten van een legereenheid. De hoogste in rang loopt breeduit in het midden.

↑ Een onderofficier van de Kriegsmarine buigt zich op de Singel in Amsterdam met drie Duitse verpleegsters over de plattgrond van Amsterdam. Ze gebruiken de regenachtige dag om wat meer van de stad te zien. Links op de reclamezuil zijn affiches aangeplakt die aansporen tot deelname aan bij het Vrijwilligerslegioen Nederland of de Waffen-ss.

↗ Op de hoek van de Dam en het Rokin in Amsterdam staat eind zomer 1941 een paardentaxi als alternatief vervoermiddel. Rechts hangen twee affiches, die het Rijkscommissariaat in die periode door heel Nederland liet verspreiden. De bovenste 'Europa is aangetreden!' roept op tot deelname aan de strijd in het oosten, de onderste is voor bijdragen aan de Nederlandsche ambulance, die Nederlandse vrijwilligers voor het Oostfront bijstaat.

→ Drie soldaten van een Flak-eenheid maken zich op het Stationsplein in Apeldoorn vrolijk bij een fietstaxi. Voor de taxichauffeur (met pet) is de overstap van benzinemotor naar benenkracht inmiddels dagelijkse kost.

↑ Naast het café-restaurant van de gebroeders Brinkmann op de Grote Markt in Haarlem geeft de Ordnungspolizei in juli 1940 onder grote belangstelling een concert. Achter het standbeeld van Laurens Janszoon Coster bevindt zich de bioscoop Rembrandt, waar die week de film 'Eerste liefde' (First Love) met Deanna Durbin in de hoofdrol te zien is.

↗ Een militair van de ss-Verfügungstruppe wordt gefotografeerd in de Beukerstraat in Zutphen waar hij inkopen heeft gedaan. Hij loopt nog in zijn typische camouflagejack. Vermoedelijk is deze foto kort na de meidagen van 1940 genomen.

→ Manschappen van de Luftwaffe lopen zingend over de Middenweg door Uitgeest. De Wehrmacht besteedt veel aandacht aan zang, meestal onder begeleiding van een accordeon of mondharmonica. De bedoeling van zo'n charmeoffensief is om daarmee hart en hoofd van de bevolking te winnen. De jeugd vindt het in ieder geval een welkom verzetje.

↑ In Vlaardingen kijken kinderen nieuwsgierig vanaf de straat naar boven in de lens van een Duitse militair, die hen vanuit het gebouw fotografeert. De twee jongens links en rechts vooraan hebben met succes om sigaretten gebedeld.

→ Bildberichter Heinz Boeke van de Luftwaffe Bildstelle in Leeuwarden maakt met enkele kameraden een uitstapje naar Harlingen. Hier staan ze voor de juwelierswinkel van Leonard Leijdesdorff op de Voorstraat nr. 75, die sinds 1939 werd geleid door diens zoon Simon. In maart 1943 moet het gezin naar Amsterdam verhuizen. Omdat Simon Leijdesdorff gemengd gehuwd is, zijn vrouw Pietje (Nel) van Zon is niet-Joods, overleeft hij de oorlog. Zijn ouders Leonard en Rosalie komen in 1943 om in Sobibor.

← Een Luftwaffe-officier, waarschijnlijk van de dichtbijgelegen vliegbasis, laat zich in Leeuwarden fotograferen bij de Westerplantage met twee Friese knapen op rolschaatsen. Het bruggetje op de achtergrond, inmiddels vervangen door een veel bredere verkeersweg, gaat over het Schavernek, een grachtje dat uitkomt op de stadsgracht. Zelf houdt de officier ook een cameratas in de hand. Het ziet ernaar uit dat hij de mooie winterdag gebruikt om wat plaatjes in de omgeving te schieten.

↓ Op hun fietstocht door Rotterdam houdt een groep leden van de Reichsarbeitsdienst (RAD) halt voor bakkerij De Geer en de Saccharinefabriek Hollandia in de Hudsonstraat, respectievelijk op nr. 327 en 329b. Beide panden worden verwoest tijdens het rampzalige bombardement van 31 maart 1943 op Rotterdam-West. De eigenaar van de saccharinefabriek is de uit Hongarije afkomstige Joodse Emanuel Markovitz. Hoewel hij al getrouwd is, begint hij met zijn vriendin een tweede gezin en krijgt met haar een zoon en een dochter. Eind 1941 verhuist Markovitz met zijn gezin naar Woerden. Van daaruit wordt hij via Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz, waar hij op 28 september 1942 wordt vermoord. Zijn niet-Joodse vrouw en twee kinderen overleven de oorlog.

omslagfoto Een Oberleutnant van de Luftwaffe houdt zijn Leica-camera in de aanslag.

Met dank aan

Hans van der Pauw voor zijn hulp bij het identificeren van sommige locaties en het doorlezen van de tekst, Marjolein Geraedts voor de tekstredactie en Afra Dijkstra van Studio Riesenkind die van alle foto's en teksten toch weer een bijzonder fraai boek heeft weten te maken. Dank ook aan Jeroen van den Eijnde en Brigitte de Kok van het Nationaal Monument Kamp Vught (NMKV), René Kok van het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Edwin Mijnsbergen van de ZB Bibliotheek van Zeeland, Jan Nieuwenhuis van de digitale collectie Luchtvaart- en Oorlogsmuseum Texel (LOMT) voor het gebruik van hun fotomateriaal en Jac. J. Baart voor zijn adviezen bij foto's van de Kriegsmarine in Rotterdam.

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
wbooks.com

Tekst

Gerard Groeneveld

Tekstredactie

Marjolein Geraedts

Ontwerp

Riesenkind

© 2025 WBOOKS Zwolle / de auteur
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2025.

ISBN 978 94 625 8693 2

NUR 680, 689

Ook verkrijgbaar van deze auteur

